

Л.В.Таран*

**ПРОБЛЕМИ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ІСТОРІЇ:
ВІД ПОЗИТИВІЗМУ ДО ПОСТМОДЕРНІЗМУ (НА ПРИКЛАДІ
ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)**

У статті досліджується еволюція теоретико-методологічних та епістемологічних принципів світової й української історіографії.

Розвиток історіографії є процесом зміни спокійних періодів періодами криз, коли вичерпується евристичний потенціал старих парадигм наукового пізнання й відбувається заміна їх новими методологічними парадигмами. І це зазвичай є наслідком зміни соціально-політичних та наукових умов розвитку історіографії. Коли я вперше (3 квітня 1997 р.) заговорила про кризу сучасної світової й української історіографії¹ на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАНУ, мені заперечували, називаючи нинішній стан науки історії «відродженням» і «розквітом». Але це терміни поезії. Наукова термінологія – сувора річ, і період зміни парадигм у всьому світі називається кризою. Вона настала в історіографії країн світу, СРСР (Росії та Україні) майже одночасно – з кінця 1980-х рр. У країнах, що виникли на території колишнього СРСР, це сталося під впливом процесів демократизації. За цей час нагромадилася велика кількість літератури з даної проблеми. Із часів перебудови історики Росії та України змінили своє ставлення до немарксистської історіографії, одержавши можливість спочатку порушити питання про діалог, а потім – про конструктивне співробітництво вчених, пошуки наукових контактів з істориками, які стоять на немарксистських світоглядних позиціях. Історики відкрито заговорили про кризу сучасної історіографії, про поєднання зусиль західних і вітчизняних учених у вирішенні складних проблем історичного знання, перетворення нашої історіографії на органічну частину світової науки, розуміючи це як один із перших етапів наведення мостів із французькою історичною наукою. Сучасна українська історіографія, як, до речі, і світова, стоїть перед вибором шляху подальшого розвитку. Що таке історичний процес? Якими засобами й методами досягти цілісного пояснення минулого без традиційного розчленування на соціально-економічний та духовний рівні життя суспільства?

Французька історіографія посідає передові позиції в історичній науці ХХ–ХХІ ст., справляючи значний вплив на розвиток світової історичної думки. Протягом останніх сімдесяти років завдяки зусиллям талановитих, яскравих і обдарованих істориків (Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель, Е.Леруа-Ладюрі, Ж.Жорес, А.Матъез, Ж.Лефевр, Е.Лабрус), вона пережила суттєву методологічну трансформацію, що дало можливість подолати традиційний ортодоксальний позитивізм, який утвердився з 70-х рр. ХІХ ст. як соціальний наслідок франко-німецької війни й Паризької Комуни. Позитивізм був міжнародною течією й в останній третині ХІХ ст. панував у Росії, Україні, Франції, Англії, Італії, США, Польщі та інших країнах.

Метою перебудови історичної науки, викладеною на сторінках заснованого 1876 р. журналу «Історичний огляд», проголошувалося перетворення історії на могутній засіб національного виховання на ґрунті ліберальних та антиклерикальних цінностей, які були ідейною спадщиною Французької революції 1789 р., зміцнення демократичних інститутів режиму ІІІ республіки загалом. Із цією метою провідні історики зі сторінок журналу закликали відродити універ-

* Таран Лідія Валентинівна – д-р іст. наук, професор Ніжинського державного університету імені М.Гоголя.

ситети, підвищити рівень професіоналізації науки, використавши передовий на той час німецький досвід, висунули вимогу тотального охоплення джерел і неупередженого викладу встановлених фактів. Нова суспільно-політична атмосфера Франції 1870-х–1880-х рр. сприяла реалізації цих завдань. Віра батька позитивізму О.Конта в розум, як творця історії та інструмент її пізнання, у позитивну науку, що повинна ґрунтувати свої висновки на точних і перевірених фактах означала для істориків, котрі поділяли позитивістські принципи, усебічне й повне використання архівних джерел. В умовах, коли вперше були відкриті архіви багатьох міністерств, Ватикану, Ш.-В.Ланґлуа і Ш.Сеньобос слідом за Е.Бернґаймом, виходячи з методологічних позицій позитивізму, розробили принципи джерелознавства².

Низка сформульованих ними чітких правил аналітичної роботи, методики дослідження мають загальнонаукове значення. В історіографії радянського періоду серед них відзначалися: теза про індивідуальність і специфічність історичних явищ, їх залежність від місця й часу; вимога максимально точного описування фактів як «об'єктивного та єдиного джерела історичних знань»; пізнавальний оптимізм; визнання (та абсолютизація) ідеї еволюції й у зв'язку з цим застосування генетичного принципу при вивченні історичних подій, явищ, установ; перенесення акценту з діяльності видатних осіб на діяльність мас, з індивідуальної психології на колективну; зосередженість на процесах структурного характеру, на противагу подієво-розповідальним побудовам провіденціального історизму.

Але «тремтяча обережність переможених у 1871 р.» змушувала істориків Франції обмежено використовувати ідейно-теоретичний багаж позитивізму. Вони принципово відмовлялися від висновків та узагальнень, послуг філософії історії, пошуків закономірностей і причин (а якщо шукали історичного пояснення, то відповідали на запитання «як?», а не «чому?»), вважаючи ці проблеми справою наступних поколінь учених. Теорія прогресу була для них «метафізичною гіпотезою», сама історія – суб'єктивною наукою, а її уроки – застарілою ілюзією. Історичний процес вони пояснювали взаємодією рівноправних факторів – економічного, політичного, культурного, ідеологічного, расового. Позитивістський історизм не робив різниці між методами природничих і гуманітарних наук, абсолютизуючи перші; це впливало з контівської класифікації наук за предметом вивчення, з уніфікації всіх наук.

У радянській історіографії, зокрема в працях О.Вайнштейна та М.Барґа, позитивістська історіографія розглядалася як підготовчий етап для подальшого розвитку історичних досліджень³.

Між обмеженим використанням позитивістських методологічних ідей і особливостями розробки конкретних проблем у науці останньої третини ХІХ ст. існував тісний взаємозв'язок.

Напружена соціально-політична ситуація у Франції після подій 1870–1871 рр. робила пріоритетним для істориків вивчення політичного досвіду революції 1789 р. Професійно й організаційно її дослідження було підняте на якісно новий рівень, завдяки ліволіберальному історикові А.Олару, його журналу й школі, учням і послідовникам.

Специфіка осмислення Французької революції методологічно пояснювалася слабкими сторонами позитивістського історизму, рівнем розуміння проблем епістемології історичного знання, історичного синтезу, вірою в можливість його досягнення на основі аналізу одного ряду однотипних явищ: стосовно школи А.Олара – на основі аналізу лише політичної історії. Історіографія пострадянського періоду, продовжуючи критичне переосмислення концепцій ученого, солідаризується з ним в оцінці діяльності Ж.Дантона, який уособлював ідеї реформістського, мирного, ліберального у своїй основі шляху перетворення країни.

У розвитку історичної науки й думки у Франції, Росії та Україні 70-х рр. XIX – поч. XX ст. були загальні й особливі риси. Загальні визначалися історизмом історичної свідомості епохи, що зумовлює структуру знань людей про світ і про себе, як суб'єктів історії.

Модернізація 1860–1890-х рр., рівень соціальних запитів у Росії й Україні мали наслідком професіоналізацію науки. Пануючим напрямом політичної та історичної думки був лібералізм, який містив «у зародку відображення загальнолюдських інтересів», а теоретико-методологічні принципи позитивізму, розроблені Е.Бернгаймом, Ш.-В.Ланг'луа й Ш.Сеньобосом стали загальноновизнаними в середовищі російських та українських учених⁴. Однак російський та український позитивізм відрізнявся від французького. Складність проблем російського та українського суспільств спричинила те, що історична наука тут раніше й глибше зазнала впливу марксизму, молоді тоді науки соціології, а також неокантіанства.

Є два погляди щодо часу, етапів, сутнісних характеристик кризи історичної науки Росії розглядуваного періоду, яким, на наш погляд, властива тенденція до зближення. Більшість учених тепер пов'язують глибинний зміст кризи не з еволюцією позитивізму, а з кардинальним розривом із ним і заміною його принципів неокантіанськими. Це сталося після революції 1905 р. й найяскравішого втілення набуло в дослідженнях російського вченого О.Лаппо-Данилевського.

Зміна та ускладнення умов існування людини у XX ст., криза в природознавстві, загострили увагу науки на епістемологічних проблемах історичного знання, розробкою яких зайнялася неокантіанська баденська школа. Її представники – В.Віндельбанд і Г.Ріккерт – дали нову класифікацію наук, розподіливши їх на дві основні категорії – науки природничі (номотетичні), здатні спостерігати повторювані явища та встановлювати загальні поняття й закони, і науки про культуру (ідеографічні), описові – про специфічне, одиничне. За історією, як наукою про культуру, не визнавалася здатність формувати абстракції, установлювати закони, але вона повинна була порушувати ці проблеми, звертаючись до послуг філософії. Формуючи загальні поняття й категорії, наука за допомогою цих логічних конструкцій систематизує історичну реальність, спрощує та перетворює її. Неокантіанський історизм, поставивши проблему меж людського розуму, увів до теорії пізнання поняття релятивізму, визнав залежність пізнаваності об'єктів науки від суб'єкта, який пізнає їх, який здійснює відбір історичних явищ, співвідносячи їх із культурними цінностями епохи⁵.

Формування «російсько-української історичної школи» припало на 70-ті роки XIX ст. – час кризи «першого позитивізму», який склався до 60-х рр. У період становлення школи криза долалася завдяки сприйняттю марксистських ідей її корифеями. У цьому плані слід відзначити пріоритет російських учених у порівнянні з французькою університетською наукою.

Представники «першого позитивізму» – М.Карєєв, М.Ковалевський – спеціально дебатували проблеми історичної теорії К.Маркса. Представники «другого позитивізму» – Є.Тарле, Р.Віппер, В.Бузескул, Д.Петрушевський – відчували вплив неокантіанства, до ідейного багажу якого зверталися М.Карєєв і М.Ковалевський. До досвіду неокантіанства російська наука поставилася обережно.

Таким чином, методологія конкретних досліджень з історії Французької революції ґрунтувалася на позитивістських, марксистських і неокантіанських парадигмах. У російській історіографії Французької революції, як і в медієвістиці загалом, до 1917 р. не було ані загальної методологічної кризи (в розумінні теоретичної розгубленості), ані впливового критичного напрямку, тому що наука Росії відзначалася високим рівнем сприйняття нових теоретико-методологіч-

них ідей свого часу й вчасно використовувала їх у розробці конкретних проблем історіографії.

Розуміючи специфічність історичної науки, російські вчені вважали, що вона здатна встановлювати закони (проте цю тезу вони не відстоювали послідовно), пропагували ідеї історичного синтезу на кілька десятиліть раніше від французького філософа А.Берра. Поділяючи плюралістичну теорію факторів, діячі «російсько-української історичної школи» розробляли теорію особистості, яка проявляє себе в історії в сукупності своїх антропо-психологічних і «почасті соціальних рис», тобто підходили до особистості з позицій, близьких до тих, які школа «Анналів» висунула лише в 1920–1930-х рр.

Російські вчені порушували проблему міждисциплінарності як основи історичного дослідження, звертаючи особливу увагу на співпрацю з соціологією, психологією, біологією. Проте питання історичного синтезу не були для «російсько-української школи» остаточно вирішеними, вони залишаються найскладнішими й для сучасної науки.

Найважливішою концептуальною особливістю підходів «російсько-української школи» до Французької революції був розгляд її як боротьби народних, передусім селянських, мас. Корифеї школи – М.Кареев, І.Лучицький, М.Ковалевський – присвятили історії французького селянства фундаментальні праці, які визнано класичними.

Російська та українська історіографії перебували під значним впливом народництва, який позначився на загальній оцінці Франції XVIII ст. як некапіталістичної країни⁶.

Відома суперечка між М.Ковалевським і І.Лучицьким теж пояснюється різницею в розумінні сутності процесу капіталізації французького села в передреволюційну добу. М.Ковалевський уважав його найбільш характерною рисою об'єзземелення селян (англійський шлях), а І.Лучицький – збільшення селянської власності, в розряд якої заносив цензиву, що визнається власністю феодального типу. І.Лучицькому належав пріоритет в ознайомленні з фондами французьких архівів і в застосуванні кількісних, статистичних методів обробки їх даних.

Під час дискусії, яка розгорнулася у зв'язку з 200-літнім ювілеєм Французької революції, історики-ревізіоністи – Ф.Фюре, Е.Леруа-Ладюрі, Д.Ріше та ін. – дійшли висновків, протилежних тим, які відстоювала «російсько-українська історична школа», і обґрунтовували положення про сеньйорію як колиску капіталізму, у той час, як французькі марксистські історики певною мірою перебільшували ступінь збереження феодальних відносин і недооцінювали рівень розвитку капіталістичних та напівкапіталістичних форм господарювання у передреволюційний період (А.Собуль). У цілому ж праці сучасних французьких та російських дослідників (О.Люблінська, А.Адо, Ю.Безсмертний, Ф.Гужар, П.Губер, Д.Робен, Ж.Бастье) наповнили розуміння процесу переростання феодалізму в капіталізм новим документальним та евристичним змістом⁷.

Традиції «російсько-української історичної школи» в Україні були ясно виражені як у дореволюційний, так і в післяреволюційний (перший) період розвитку історіографії Французької революції, який, на думку В.Дунаєвського, охоплює 1917 – поч. 1940-х рр.⁸ У дореволюційний період вони були розвинені в працях учня І.Лучицького – майбутнього академіка Є.Тарле, який меншою мірою, ніж учитель, зазнав впливу народництва, але більшою – легального марксизму. Його дисертація являла собою прекрасно документовану розробку майже невивченого на той час сюжету – історії робітничого класу епохи революції.

У Новоросійському (Одеському) університеті на зламі XIX–XX ст. і до поч. 50-х рр. працювали такі відомі спеціалісти з історії нового часу як О.Трачевський (він першим почав тут читати лекції з історії Франції XVIII ст.), Р.Віппер, П.Ардашев, І.Іванов, Є.Щепкін. У традиціях «російсько-української істо-

ричної школи» були створені дослідження Г.Афанасьєва з соціально-економічних проблем Франції XVIII ст. О.Вайнштейн у праці, написаній на основі багаточислої Воронцовської колекції документів, здійснив спробу соціального аналізу французької еміграції періоду революції.

Вагомий внесок у дослідження економічної політики й класової боротьби епохи Термідору зробив К.Добролюбський, який прийняв марксизм і слідом за М.Кареевим логічно включав Термідор у хронологічні рамки революції. Пізніше такого ж погляду дотримувався К.Джеджула.

Перший період вивчення революції 1789 р. завершується створенням колективної праці «Французька буржуазна революція 1789–1794 рр.» (за ред. В.Волгіна, Є.Тарле. – Москва, 1941). У підготовці книги брав участь К.Добролюбський. В основі трактувань революції в російській історіографії 30-х–40-х рр. і пізніше лежала концепція М.Лукіна. Праця відбивала класичну концепцію революції, що оформилася в 30-ті рр. завдяки зусиллям російських і французьких лівих, соціалістичних істориків, послідовників Ж.Жореса, таких, як А.Матьез, Ж.Лефевр, Е.Лабрус.

Харківський науковий центр не дав видатних спеціалістів з історії революції 1789 р. Але тут функціонувало партійне видавництво «Пролетар», яке приділяло велику увагу випуску вітчизняної та кращої перекладної літератури з проблем історії Франції XVIII ст. Праця українських істориків у цій ділянці знаходила відображення на сторінках журналу «Прапор марксизму» (до 1929 р.). На поч. 1930-х рр. дослідницька й видавнича діяльність була значною мірою згорнута, а боротьба за утвердження марксизму часто-густо набувала кривавого характеру (тільки в Україні за неповними даними 185 учених пройшли через ГУЛАГ, багато з них загинули*).

Найважливішими наслідками стали одержавлення, тотальна ідеологізація науки, відокремлення її від світової науки, переведення гуманітарних наук у ранг другорядних, безправ'я основної маси наукових працівників. Подолання всього цього в країнах СНД лише починається⁹.

У кінці XIX – на початку XX ст. французька історіографія переживала чергову методологічну перебудову. У той час у Франції набула поширення соціологічна теорія Е.Дюркгайма, позитивіста, який зазнав впливу неокантіанства. Він і його послідовники сприяли розвитку нових уявлень про зміст історичного процесу, застосовували соціологізовані методи його пізнання.

Метою діяльності Е.Дюркгайма було створення єдиної соціальної науки, а синтез усіх наук про людину, у тому числі історії, на основі міждисциплінарного методу повинна була здійснювати соціологія. Е.Дюркгайм справив значний вплив на А.Берра, який боровся за «історичний синтез», синтез філософії та соціології, на ґрунті історії. Поширенню ідеї «історичного синтезу» сприяли – «Журнал історичного синтезу», Міжнародний центр синтезу й видання 100-томної серії «Еволюція людства». А.Берр критикував позитивістський синтез, який полягав у побудові в хронологічній послідовності ряду однорідних фактів (так писалася політична, релігійна, економічна, культурна історія, не перетинаючись і не пояснюючи одна одну). Історичний синтез учений уважав лише підготовчим етапом праці історика, постулюючи необхідність встановлювати причини явищ і закони. Випадкове, логічне та необхідне в історичному процесі пізна-

* У статті херсонського історика С.Водотики (Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2002. – Вип. 6) простежується тенденція відокремити український історіографічний процес 20-х рр. XX ст. від загальноєвропейського. Насправді ж цей процес був єдиним. «Російсько-українська історична школа» з успіхом функціонувала до кінця 1920-х рр.

ється на основі міждисциплінарності, з урахуванням уявлень про прогрес людства («злет розуму») і при умові вивчення відбиття соціальних процесів у психіці людини (неокантіанська теза)¹⁰.

Вплив марксизму проявився в «Соціалістичній історії» Ж.Жореса. У чотирьох томах, присвячених революції, простежується глобальний підхід до теми, широкий обсяг охоплених проблем, переважно економічних та соціальних. Натхненний концепцією Ж.Жореса, свою працю про французьку революцію створив П.Кропоткін, під пером якого вона постала як широкий соціальний, передусім селянський, рух¹¹.

З ініціативи Ж.Жореса, який із трибуни французького парламенту говорив про досягнення українського вченого І.Луцицького у вивченні селянського питання у Франції XVIII ст., палата депутатів 1903 р. створила комісію для розшуку й видання документів із економічної та соціальної історії Французької революції. Учені Росії та України брали активну участь в її діяльності. У той час оформлюється «російсько-українська історична школа», хоча Ж.Жорес називав її «французько-російською». На думку Є.Тарле, до неї належали М.Кареев, І.Луцицький, М.Ковалевський та Ф.Саньяк.

Після Першої світової війни історична наука Франції переживала чергову кризу історизму, викликану як соціально-політичними, так і загальнонауковими причинами. Її долали послідовники Ж.Жореса й А.Берра. Серед перших найвизначнішими спеціалістами з історії Французької революції були А.Матьез та Ж.Лефевр. Вони намагалися примирити французьку соціальну традицію з марксистською інтерпретацією історії. А.Матьез ідеалізував діяльність Робесп'єра та якобінців, а Ж.Лефевр зробив значний внесок у вивчення селянського руху революційної епохи, розглядаючи його як автономний та консервативний.

У методологічному плані новизною підходів відзначалася праця Ж.Лефевра «Великий страх 1789» – взірць вивчення суспільної свідомості. Праця Ж.Лефевра заклала основи дослідження ментальності XVIII ст.

Оновленню теоретико-методологічних підходів до історії сприяли праці учня А.Матьеза Е.Лабруса, який вивчав довгі та короткі цикли французької економіки XVIII ст. з метою пояснення революційного вибуху 1789 р. Його праці стали класикою світової історіографії, проте їх, як і твори А.Олара, критикують за спробу вирішення проблем історичного синтезу на підставі аналізу однотипного ряду явищ¹². Висновки А.Матьеза, Ж.Лефевра, Е.Лабруса стали складовою класичної історіографії революції.

1929 р. послідовники А.Берра – Л.Февр та М.Блок, заснували журнал «Аннали економічної й соціальної історії» та школу «Анналів». Школа заповнила лакуну у вивченні економічної історії французької революції та інших сюжетів у контексті глобальної історії. Увага до цього аспекту минулого зумовлювалася світовою економічною кризою 1929 р. й знайомством з ідеями марксизму, показником зростання інтересу до якого була поява збірника наукових статей «У світлі марксизму», який вийшов за редакцією А.Валлона (1935–1937 рр.). Загалом поширення марксизму та ідей школи «Анналів» відбувалося паралельно, а під цього процесу припадає на 1960-ті рр. Спільним у трактуванні марксизму у Франції та в СРСР 1930-х рр. було те, що перевага віддавалася економічним аспектам історії. Школа «Анналів» Л.Февра й М.Блока здійснила революцію в історіографії, яку розуміють як у контексті розвитку французької історичної думки, так і в плані впливу розроблених нею методологічних парадигм на світову науку XX ст.

У цьому зв'язку слід відзначити насамперед визнання історії як науки, реальності, об'єктивності та пізнаваності історичного минулого, високих соціальних завдань історії, які полягають у поясненні теперішнього й прогнозуванні майбутнього через пізнання минулого. Було висунуто важливий методологічний

принцип про визнання необхідності постійного вдосконалення методів історії у відповідності із загальним ритмом розвитку наук, зміною соціального та політичного контексту.

Предмет історії в розумінні «Анналів» тотальний, глобальний: це суспільство в усій повноті, взаємопов'язаності та взаємозумовленості його компонентів (матеріального, економічного, соціального життя) і людина в природному, соціальному, історичному контексті, а також усі прояви духовного життя суспільства й ментальності людини, що визначаються історичною епохою.

Підходи до цієї всеохоплюючої проблематики починаються з урахування деяких традиційних позитивістських методів аналітичної роботи з першоджерелами. Однак, школа «Анналів» категорично опротестувала позитивістські (і не лише) принципи історичного синтезу, повстала проти переконання попередників у тому, що факти є «цеглинками істини, заготовленими самою історією», тобто проти теорії відображення, віри О.Конта, Г.Гегеля, К.Маркса в розумність світу самого по собі й здатність науки відбивати цю розумність. Також Л.Февр і М.Блок категорично опротестували тезу неокантіанства, згідно з якою за історією не визнавалася здатність установлювати закони, формулювати загальні поняття й категорії.

«Анналі» боролися проти О.Конта й проти І.Канта, зокрема проти неокантіанського розподілу наук на номотетичні та ідеографічні, але розгорнули цю боротьбу на два-три десятиліття пізніше, ніж історики Росії. У російській історіографії цей рух ішов передусім від сприйняття марксизму, у французькій – від ідей Е.Дюркгайма, А.Берра, Ф.Сіміана, від поширеного використання теоретико-методологічного багажу й позитивізму, і неокантіанства.

Найважливішою методологічною парадигмою школи «Анналів» була теза про історію як вироблення істориком у зв'язку з цим робочих гіпотез, запитальника, з яким він звертатиметься до першоджерел.

Спільним із марксизмом було розуміння необхідності систематизувати історичний матеріал. При цьому основною евристичною категорією марксизму було поняття суспільно-економічної формації, а в «Анналів» – цивілізації. «Анналі», як і марксизм, розвинули ідеї історизму, тезу про специфіку та конкретику кожного суспільства, поєднали вивчення динаміки (в марксизмі це переважало) й статичності (що відбилося у творчості Ф.Броделя, який досліджував ті аспекти матеріальної цивілізації капіталізму, які протікають у рамках часу «великої довготривалості», де історія розгортається на стику з географією).

Підходи Л.Февра до проблем цивілізації відрізнялися від підходів К.Маркса до проблем суспільно-економічної формації, бо марксизм (як і позитивізм) зосереджувався на об'єктивній стороні історичного процесу, хоча й постулював об'єктно-суб'єктний підхід до дійсності, а Л.Февр, слідом за І.Кантом, замикав цивілізацію на людині.

Поєднання школою «Анналів» систематизуючого та індивідуалізуючого підходів до історії логічно привело її засновників до постановки проблеми міждисциплінарного методу у вивченні історії, до об'єднання на полі історії результатів усіх наук про людину як гуманітарного, так і негуманітарного профілю, і в цьому вони продовжили й розвинули ідеї А.Берра.

Звернувшись у 1920-х рр. до розробки проблем економічної історії, «Анналі» відповіли на виклики марксизму створенням широких узагальнюючих праць у цій ділянці. Пріоритет тут належав М.Блоку, авторові фундаментальних досліджень із проблем французького та західноєвропейського феодалізму, високо оцінених в історіографії як радянського, так і пострадянського періодів не лише за порушення проблем історії феодалізму*, але й за чудовий взірць діалогу, який учений вів з економічною наукою, соціологією, географією, психо-

* В останніх працях А.Гуревича цей термін не вживається (Л.Т.)

логією, археологією, лінгвістикою, етнологією, історією права. Діалог із географією Л.Февра й М.Блока пояснювався високим рівнем французької школи «географії людини», представленої А.Деманжоном, А.Сорром, Ж.Сіоном, які розвивали ідеї географічного посибілізму в історії й наполягали на перевазі людського впливу на географічне середовище. Школа «Анналів» ставила проблеми історичної географії, біогеографії в широкому розумінні. Співпраця з соціологією виявлялася в прагненні вивчати структурну історію, історію соціальних груп і класів. Розуміння природи класів у науці пострадянського періоду наближається до блоківського й заперечує уніфікований, суто економічний підхід до природи класів усіх історичних епох. «Анналі» першого покоління багато зробили в організаційному плані для вивчення у Франції соціальної та економічної історії¹³.

Найважливішою методологічною парадигмою «Анналів» було усвідомлення людини не лише як об'єкта історії, але і як суб'єкта історії, заклик вивчати багатфакторну детермінованість її вчинків, мотивацію поведінки суспільної людини в часі. М.Блок, Л.Февр, Ж.Лефевр увели в науку ключове поняття ментальності, дали зразки його вивчення й накреслили подальші шляхи цього процесу. Ментальність людей XVI ст. була предметом уваги Л.Февра. Учений обґрунтував необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення ментальності, передусім із урахуванням даних економічної науки, археології, медицини, історії техніки, філології, семантики, іконографії.

Школа «Анналів» по-новому поставила проблему епістемології історичного знання: різко розширила коло спеціальних історичних дисциплін; пред'явила якісно нові вимоги до професійної підготовки істориків; переглянула принципи історизму, сформульовані в німецькій історичній науці XIX ст., і у зв'язку з цим поряд із генетичним методом аналізу порушила питання про застосування ретроспективного та історико-порівняльного методів; із позицій неокантіанського імперативу про людський зміст історії й заняття історією осмислила завдання історичного синтезу як діалогу людей минулих епох і сучасності, ціннісних орієнтацій сучасної досліднику культури в підході до культури минулого.

Сприймавши тезу неокантіанства про межі людського розуму, вона ввела в теорію пізнання принцип релятивізму як проблеми відносності наших знань про минуле у відповідності до картини світу історика, який його вивчає, одночасно висунувши тезу про конструювання предмету дослідження істориком у тому ж розумінні, що й в інших науках¹⁴.

Середина 1960-х рр. була переломним етапом в існуванні школи «Анналів» – до неї прийшло офіційне визнання; з нею пов'язують існування «histoire nouvelle» як найбільш плідного оновлення історичного знання XX ст. Представники «нової історичної науки» брали активну участь у полеміці з марксистськими істориками з приводу проблем революції 1789 р. Їхніми спільними зусиллями образ революції був кардинально переглянутий.

Історична наука XX ст. безпосередньо критикувала теорію базису-надбудови К.Маркса як таку, що спрощує історичний процес і механізм історичного руху, як парадигму, що протиставляє матеріальне й ідеальне, висуває класову боротьбу як універсальний фактор пояснення історії, зводить її до безпосередніх зіткнень у сфері економіки. Ще 1943 р. про це писав (звичайно, у шухляду) С.Сказкін, згодом – Ф.Бродель, Ж.Ле-Гюффе, Р.Шарт'є, М.Барґ, А.Гуревич, Ю.Безмертний. Усі вони наголошували на тому, що системний підхід до історії – одна з парадигм марксизму – застосовувався радянською, у тому числі й українською, історіографією лише до базисних явищ. Уся надбудовна сфера не була представлена як «самостійні й рівноправні компоненти» єдиної системи суспільно-історичного розвитку.

Дві основні метаморфози, які пережила у XX ст. світова історіографія, – звернення до вивчення ментальності й «лінгвістичний поворот» – можуть роз-

глядатися як суттєві спроби показати дію надбудовної сфери «як самостійної й рівноправної підсистеми» єдиної системи суспільно-історичного розвитку¹⁵.

Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель мали протягом 60-ти років у Франції (й не лише) найвищий авторитет і численних прихильників, які створили велику кількість праць, в яких аналізувалися довготривалі процеси, великі соціальні структури, глобальні закономірності, було написано історію великий людських мас («мовчазної більшості»), середньої людини, масових уявлень.

Із кінця 1970-х рр., здійснюючи критичний поворот, світова історіографія звернулася до мікроісторії, поведінки в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідуумів, визнала за ними здатність шляхом прийняття нестандартних рішень кожен раз по-своєму актуалізувати соціальні структури завдяки свідомому вибору, свободі дій суб'єкта в історії.

Одним із проявів постструктуралізму й постмодернізму в сучасній західній історіографії став «лінгвістичний поворот», у рамках якого було сформульовано важливу тезу про те, що мова є не інструментом пізнання світу, а складовою його частиною й історична реальність конструюється мовною та дискурсивною практикою¹⁶. Критики деструктивізму заговорили про те, що в його рамках можна саму історію звести нанівець, якщо немає різниці між текстом документа й історичним текстом. Але елементарний здоровий глузд протистоїть цьому. Від нескінченної суперечки про постмодернізм, пише П.Рікер, історики перейшли до питання небезпечного, але цілком конкретного: чи є текстом голокост? Чи доступний дискурсу світ Освенціма? – запитує Г.Штайнер.

У центрі таких подій є кати, жертви, свідки. Що робити історику? Як писати історію? Як і класичні «Аннали» Л.Февра і М.Блока, «Аннали» 2000 року пишуть: історику належить розуміти, не звинувачуючи і не виправдовуючи¹⁷.

П.Рікер у книзі «Час і розповідь» (Москва, Санкт-Петербург, 2000) запропонував уживати термін «репрезентація минулого», пояснюючи, що це означає одночасно й «заміщення» (особа, яка заміщає монарха, не є сам монарх) і близькість (намісник не рівний тому, кого заміщає). Уважаючи таку інтенцію претензією на прорив, на рух уперед, П.Рікер порушив одвічне питання, що стосується правдоподібності історичного тексту й пропонує дві відповіді: 1) порівнювати належить два або кілька текстів. Той факт, що Французькій революції присвячено «цілу бібліотеку», говорить про бажання істориків якомога ближче підійти до оригіналу, самої події; 2) репрезентація минулого – це не проблема історії, а проблема пам'яті. Історичні конструкції є реконструкціями, тобто результатом інтенцій, претензій, побажань, а ступінь їхньої вірогідності залежить не від людської порядності історика, а від тих причин, за якими історик задає документу те чи інше запитання, вибирає той чи інший спосіб пояснення, виявляючи причину чи мотивацію вчинків, надає перевагу тій чи іншій мові¹⁸.

Таким чином, «Аннали», як і раніше, шукають метод написання історії, аби відповісти на запитання, як циркулювати між минулим, теперішнім і майбутнім.

Здійснюючи наприкінці 1980-х рр. «критичний поворот», «Аннали» дійшли висновку, що історія повинна на рівних вести діалог із соціальними науками. Символічною в цьому розумінні є зміна назви журналу, який із 1989 р. називається «Аннали. Історія й соціальні науки». Жодна дисципліна не може претендувати на гегемонію в галузі соціальних наук. Міждисциплінарність стала практикою вчених, хоча розробка компаративного методу, який застосовується лише спорадично, як і раніше, залишається проблемою. Ментальності зараз закидають невизначеність, двозначність, багатозначність, одвічний компроміс із поняттям первісного мислення. Забути цю категорію допоможе міждисциплінарність, яка дозволить побачити речі з різних поглядів¹⁹.

Світова історіографія пройшла етапи модернізму й постмодернізму. Від постмодернізму, від метафори суспільства як тексту, нам залишилося уявлення

про полісемію, про активну участь читача у відтворенні змісту. Від моделювання – думка про те, що хороша історична книга – це система міцно пов'язаних між собою концепцій. Разом із тим, книга – це не мініатюрне відображення реальності, а відображення структури, яка робить цю реальність більш-менш проникливою, залежно від вихідних гіпотез і прийнятих правил експерименту²⁰. Значить, як така, вона підлягає перегляду. Історія переписувалася й переписуватиметься. Історія створювала й створюватиме свій об'єкт.

Історики єдині в тому, що необхідно відмовитися від протиставлення макро- й мікроаналізу. Одне з сучасних визначень історії таке: «Процеси, у межах яких соціальні персонажі заново визначають будову соціуму, згідно з тим, що вони мають намір зробити й що роблять, самі того не відаючи. Усе це становить предмет історії»²¹.

Що відбулося з українською історіографією за роки незалежності? Про це пишуть самі українські історики. Серед узагальнюючих праць треба відзначити дві: колективну монографію «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» (Л., 2004), видану за редакцією Л.Зашкільняка та курс лекцій Я.Калакури «Українська історіографія» (К., 2004). Обидва автори – і їхні численні прихильники – розуміють, що марксизм – це серйозна сторінка в історії науки, що він, відповідно до рівня розвитку історіографії ХІХ ст., оперував макрокатегоріями. Узявши від марксизму все найкраще, українська історіографія повинна засвоїти здобутки світової історіографії, передусім для того, щоби адекватно відтворити історію України в термінах і категоріях, напрацьованих світовою наукою з початку 30-х рр. ХХ ст. І в цьому плані не можна недооцінювати внесок діаспорної історіографії (О.Субтельний та ін.).

Позитивізм і надалі утримуватиме свої позиції в українській історіографії, яка кинулася заповнювати «білі» й «чорні» плями історії, тому якась її частина залишатиметься позитивістською й описовою. Але за всіма історіографічними суперечками стоїть історія України, узята у світовому контексті. В її вивченні, як справедливо пише Л.Зашкільняк, «міцно утвердилася історична схема, запропонована М.Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного й закономірного розвитку української нації на шляху до завоювання незалежності»²².

У монографії, редагованій Л.Зашкільняком, відзначається, що в океані праць з історії України, які з'явилися після здобуття незалежності, потрібно виділити праці, створені вченими Інституту історії України НАНУ за редакцією В.Смолія, які побачили світ у 1990-х рр. При задекларованій і частково справжній новизні всі вони беруть початок від традиційної схеми історії України М.Грушевського та містять фактаж і оцінки дореволюційної, радянської й діаспорної історіографії²³. Це традиційний академічний синтез, який базується на традиційній теоретико-методологічній парадигмі. Утім, він має право на існування.

Альтернативою є праці Н.Яковенко, яка знайома з сучасною світовою постановкою проблем методології історії. На початку 1990-х рр. вона разом із О.Толочком видавала серію «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей». У неї є й монографічні дослідження, присвячені українській еліті та елітарним теоріям. У наш час, коли руйнуються традиційні уявлення про історичний рух як прогресивний і закономірний²⁴, дослідниця також виступає проти використання цих категорій і закликає звернути увагу на особистісний фактор в історії, зосереджується на людині, її світогляді, ментальних характеристиках²⁵. Ураховуючи наявність в Україні подібних досліджень, можна зробити висновок,

що українська історіографія перейшла на позиції модернізму (тоді як світова – минула й модерністський, і постмодерністський етапи). Якщо сутністю кризи у світовій історіографії 1970–1980-х рр. було подолання модерністських парадигм, то сутністю кризи української історіографії цього ж періоду була криза марксистської парадигми, оминуті модерністський і постмодерністський етапи для української історіографії виявилось неможливим, бо це дуже плідні підходи до вивчення своєї історії. Неминуче доводиться констатувати, що українська історіографія так само, як і українська модернізація, має наздоганяючий характер. Нагадаємо, що першу в Україні спробу застосувати модерністські підходи до аналізу історії України зробив академік Я.Ісаєвич ще в 1970-х рр., тобто тоді, коли це робила й світова наука²⁶, надбання якої треба вивчати й застосовувати (на жаль, із ними український читач слабо ознайомлений²⁷).

Український історичний процес потрібно вписати у світовий. Це потребує значної підготовчої роботи. Наприклад, академік В.Смолій, констатуючи великий історіографічний доробок із проблематики національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, перераховує численні невирішені досі проблеми: роль і місце війни в національній і європейській історії; співвідношення національно-визвольного й соціального аспектів боротьби, розвиток національної свідомості, політичні програми угруповань еліти, роль особи й мас і т.д.²⁸

Відповідь на порушені питання лежить у площині розробки проблеми перехідної епохи від феодалізму до капіталізму в Україні, її хронологічних рамок і внутрішнього змісту. Для Англії такими рамками є середина XV ст. (початок обгороджувань і поява розсіяної мануфактури) – 50-ті рр. й наступні десятиліття XIX ст. (друга парламентська, адміністративна, військова, шкільна, поштова та інші реформи й утвердження промислової, колоніальної, фінансової, морської монополії Англії у світі). Для Франції – середина XVI ст. – 1860-ті – 1890-ті рр. (перемога промислового капіталізму, остаточне утвердження режиму III республіки, демократизація політичного устрою завдяки реформам, що закріплювали завоювання Великої французької й наступних революцій). У Франції останній етап розвитку мануфактури припадає на перші дві третини XVIII ст. Співіснування феодалізму й мануфактурного капіталізму обумовило їх економічне суперництво, боротьбу двох соціальних систем, що знаходило відбиток в ідеології Просвітництва, яке розробило гасла революції²⁹. Методологія розрахунків перехідної епохи розроблена М.Барґом і Є.Черняком³⁰.

Академік В.Смолій постійно дбає про розширення інтересу українських істориків до проблем теорії й методології історії, про те, щоб і український історіографічний процес був відображений не тільки в макро-, а й у мікрокатегоріях. З 2002 р. Інститутом історії України НАНУ видається альманах «Соціум». Кількість періодичних видань, в яких обговорюються проблеми теорії й методології історії, невпинно зростає. Українська історіографія, говорячи словами Л.Февра, «перебуває на марші».

Таким чином, сучасна українська історіографія потребує методологічної перебудови (це зумовить новий запитальник, з яким історики звертатимуться до архівів), напрацювання, з урахуванням світового досвіду, нових підходів і концепцій, засвоєння сучасної наукової мови, понять і категорій, вироблених світовою історіографією у XX ст., а також підвищення професіоналізму вітчизняних істориків.

¹ Див.: Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1998. – №5; 1999. – №1; *Її ж.* Французька історіографія (70-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.). – К., 1991; *Ей же.* Историческая мысль Франции и России (70-е гг. XIX – 40-е гг. XX в.). – К., 1994.

- ² Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902; Bernheim E. Lehrbuch historischen methode und der geschichtsphilosophie. – Leipzig, 1889.
- ³ Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография – Москва, 1964; Барз М.А. Категории и методы исторической науки. – Москва, 1984.
- ⁴ Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. – 1987. – Москва, 1989. – С.258–264.
- ⁵ Таран Л.В. В.С.Иконников: исторические взгляды // Південний архів. Філологічні науки. – Херсон, 2003. – Вип. XXIII. – С.5–10.
- ⁶ Её же. Историческая мысль... – Гл. II.
- ⁷ Далин В.М. Люди и идеи. – Москва, 1970. – С.295; Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий (1845–1918) // Портреты историков: время и судьбы: В 2-х т. – Т.2: Всеобщая история. – Москва; Иерусалим, 2000. – С.269, 272.
- ⁸ Dounaevski V.A. L'Historiographie soviétique de la Grande révolution française (1789–1799) (Principales étapes) // La storia della storiografia europea sulla rivoluzione francese. – Roma, 1991.
- ⁹ Звенья: Исторический альманах. – Вып.1. – Москва, 1991. – С.235.
- ¹⁰ Таран Л.В. Теория «исторического синтеза» Анри Берра // Французский ежегодник. 1968. – Москва, 1970 – С.371, 372.
- ¹¹ Кропоткин П.А. Великая французская революция 1789–1793 гг. – Москва, 1979.
- ¹² Grenier I.I., Lepetit B. L'expérience historique. A propos de C.-E.Labrousse // AESC – 1989. – №6. – P.1337–1360.
- ¹³ Hommage à Lucien Febvre. Eventail de l'histoire vivante offert par l'amitié d'historien, lingvistes, géographes, économistes, sociologues, ethnologues. – Paris, 1953. – Vol.2.
- ¹⁴ Bloch M. Apologie pour l'histoire ou Métrier d'historien. – Paris, 1949. – P.22; Febvre L. Combats pour l'histoire. – Paris, 1953. – P.116, 117.
- ¹⁵ Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С.24. Докладніше див.: Таран Л.В. Историческая мысль... – С.134–136, 147.
- ¹⁶ Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и актуальной истории // Одиссей. – Москва, 1996. – С.25, 26.
- ¹⁷ Рикер П. Историописание и репрезентация прошлого. Памяти Франсуа Фюре (Annals. НН. 2000. Vol.55/№4. P.731–747) // Анналы на рубеже веков: Антология. – Москва, 2002. – С.38.
- ¹⁸ Там же. – С.40, 41.
- ¹⁹ Попробуем поставить опыт (Annals. НН. 1989. Vol.44/№6. P.1317–1323) // Анналы на рубеже – С.21, 22.
- ²⁰ Там же. – С.19.
- ²¹ Там же.
- ²² Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.400.
- ²³ Там само. – С.75.
- ²⁴ Російський історик К.В.Хвостова пише: «більшість аналітиків ... відмовились від ідей, згідно з якими історичний розвиток – це неухильний закономірний прогрес. ... У наш час ... історичний розвиток розуміється як хаос, тобто цілісність, що об'єднує багаточисельність проявів. Ознакою хаосу є, наприклад, наявність усередині цієї цілісності саморегульованих систем; причинність, яка пов'язує різноманітні фактори, не бінарна, а множинна. Таке уявлення про розвиток поширюється тепер і на фізико-хімічні та біологічні процеси. Такий характер розвитку постулюється й для історичного процесу, причому припускається, що невизначеність і ймовірність... посилюється втручанням у каузальний взаємозв'язок факторів індивідуальної та колективної волі людини» // Хвостова К.В. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке (Роль многозначной логики) // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 2000. – С.10.
- ²⁵ Українська історіографія на зламі... – С.85, 87.
- ²⁶ Исаевич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. – Москва, 1978.
- ²⁷ В Україні з 1960-х рр. дослідженням французької історіографії займалася авторка цих рядків, польської – Л.Зашкільняк. Останнім часом з'явилася цікава праця херсонсь-

кого історика С.С.Мохненка «Новая историческая наука» как течение историко-культурной мысли XX века» (Херсон, 1997), а також книжка Ж.-Б.Дюпон-Мельниченко й В.Ададунова «Французька історіографія XX століття» (Л., 2001). Остання – цілком у межах проблематики, яка розроблялася Л.Таран, але до неї додано цікаву невеличку хрестоматію, яка дає уявлення про те, як пишуть історію французькі історики різних шкіл.

²⁸ Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.9.

²⁹ Більш докладно див.: Таран Л.В. Историческая мысль ... – С.136–148.

³⁰ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. – Москва, 1990.

The article examines the evolution of methodological-theoretic and epistemological principles of world and Ukrainian historiography.

М.Б.Петров

ЗАПИСКИ ИНОЗЕМЦІВ XV–XVIII ст. ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті на основі писемних свідчень іноземних очевидців XV–XVIII ст. автор розкриває особливості історичної топографії Кам'янець-Подільського тих часів, окремі аспекти еволюції його оборонних укріплень, економічного розвитку та містобудування, питання етнічного й демографічного характеру.

Вивчення історії Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст. базується на джерельній основі різних типів. Найбільш вагому роль відіграють писемні джерела. Виходячи з їх родово-видових принципів зауважимо, що особливу цінність становлять джерела особового походження, зокрема записки іноземців (щоденники, мемуари, хроніки, літописи, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти тощо). У них автори викладали різноманітні свідчення про життя населення українських сіл, містечок і міст, серед яких особливе місце посідає Кам'янець-Подільський – одне з найвідоміших тогочасних українських міст, яке виникло на рубежі XII–XIII ст.¹

Писемні джерела свідчать, що до початку 1430-х рр. Кам'янець був головним містом Подільського князівства в складі Великого князівства Литовського, а в 1434–1672 рр. – центром однойменного воєводства, Кам'янецького староства й повіту під владою Польщі. 1672–1699 рр. місто було столицею Кам'янецького єялету в складі Османської імперії, а з 1699 р. знову потрапило під владу Польщі (до 1793 р.). Як важливий адміністративний осередок, оборонний форпост, центр ремесел, внутрішньої й зовнішньої торгівлі, культури та релігійного життя України місто неодноразово привертало до себе увагу іноземних мандрівників (французів, поляків, вірмен, німців, турків, італійців, московитів, ірландців та ін.), котрі залишили про нього різноманітні свідчення. Зауважимо, що порушена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу Ю.Сіпінського², В.Січинського³, Ф.Кірика⁴, П.Борека⁵, І.Сварника⁶, Д.Наливайка, Д.Колодзейчика⁷, Ю.Мицика⁸, О.Дячка⁹, О.Калашникова¹⁰, Н.Щавелевої та інших дослідників.

Серед мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, яким судилося відвідати Кам'янець протягом XV–XVIII ст., доречно згадати посла Франції, Англії й Бургундії Жильбера де Лянуа (1386–1462 рр.),

* Петров Микола Борисович – канд. іст. наук, професор, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.